

Πολιτική θεοκρατία και θεοκρατική πολιτεία — τοιαύτη ἡ 'Ηλιούπολις' αὐτὸς δ' Ἕλιος εἶνε ὁ ἄκρος ἀρχιερεὺς τῆς πόλεως· ὑπ' αὐτὸν δὲ οἱ πρῶτιστοι τῶν ἀρχόντων περιβάλλονται τὴν ἱερατικὴν ἐξουσίαν καὶ ἐπαγγέλλονται τὸν ἐξαγνισμὸν τῶν συνειδήσεων ἀπὸ παντὸς ἐλαττώματος· οἱ ἀρχοντες, οἵτινες εἶνε ἐπίσης καὶ ἐξομολογηταί, ἐξαγνίζουσι τὰς ψυχὰς, γινώσκοντες ἅμα τίνα τὰ ἐπικρατοῦντα παρὰ τῷ λαῷ ἐλαττώματα. Δύο εἶνε αἱ μεταφυσικαὶ ἀρχαί: τὸ 'Ον, τουτέστιν ὁ θεὸς, ἀρχὴ πάντων τῶν ὄντων, καὶ τὸ Μηδέν, ὃ, περ εἶνε ἔλλειψις ὑπάρξεως καὶ ὁ ἀναπόφευκτος παντὸς φυσικοῦ πράγματος ὄρος. Ὁ ἀμαρτωλὸς δὲν εἶνε τοιοῦτος πράγματι, καθὸ ἐστερημένος βουλήσεως. Οἱ 'Ηλιουπολίται λατρεύουσι τὸν Θεὸν ἐν τῇ τριαδικῇ αὐτοῦ οὐσίᾳ, λέγοντες ὅτι θεὸς εἶνε ἡ ὑπερτάτη ἰσχὺς, ἀφ' ἧς ἐκπορεύεται ἡ ὑπερτάτη ἐπιστήμη, ἣτις εἶνε ἐπίσης θεός· ἐξ ἀμφοτέρων δὲ τούτων ἐκπορεύεται ἡ ἀγάπη, ἣτις εἶνε ἰσχὺς ἅμα καὶ ἐπιστήμη· διότι ἀδύνατον τὸ ἐκπορευόμενον ἀπὸ τινος νὰ μὴ ἀποτελῇ μέρος τῆς αὐτοῦ φύσεως.

Τοιαύτη ἡ 'Ηλιούπολις τοῦ Καμπανέλλα. Γράφων ὁ Δομινικανὸς μοναχὸς τὸ παράδοξον τοῦτο φαντασιοκόπημα ἐν εἰρκτῇ, ἐν ἡ εἰκοσιεπταετίᾳ ὅλην διέμεινε, κατόπιν στρέβλης καὶ βασάνων τῆς ἰσπανικῆς ἐν Νεαπόλει ἀντιβασιλείας, καθ' ἧς ἀπεπειράθη νὰ ἐξεγείρῃ τὴν πατρίδα του Καλαβρίας, ἐπίστευεν ἐξ ὅλης ψυχῆς εἰς τὴν δυνατότητα τῆς πραγματοποιήσεως τῶν φαντασιῶν του· οὕτως ἐπεφύλαττε δι' ἑαυτὸν τὴν θέσιν τοῦ μεγάλου μεταφυσικοῦ, τοῦ ἀνωτάτου ἀρχοντος τῆς 'Ηλιουπόλεως· ὁ φλογερὸς μοναχὸς ἐθεώρει ἑαυτὸν ἀπεσταλμένον, προωρισμένον νὰ πρωταγωνιστήσῃ ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ· οὕτως ἐν τινι συγγράμματι αὐτοῦ περὶ τῆς ἰσπανικῆς μοναρχίας λέγει, ὅτι καὶ αὐτὸς ἔσως ἠδύνατο νὰ ᾔνε κεκλημένος πρὸς τὴν τάξιν τῆς κοινωνίας, ὅτι καὶ ἡ ἐποχὴ αὐτοῦ δὲν στερεῖται Σολῶνων καὶ Λυκούργων, ἀλλ' ὅτι οὗτοι εἶνε κεκρυμμένοι, ὁ δὲ κόσμος ἐκτιμᾷ τὰ παλαιὰ, ἐλεύσεται πλὴν ἡμέρα, καθ' ἣν μᾶλλον θὰ ἐκτιμηθῶσι τὰ νέα, ἅτινα θὰ καταστῶσιν ἱερά, ὅπως ἄλλοτε τὰ βιβλία τῆς Σιδύλλης ἐν Ρώμῃ.

Ἐν τῇ πολιτικῇ ταύτῃ φαντασιογραφίᾳ, ἧς ἡ Οὐτοπία καὶ ἡ 'Ηλιούπολις εἶνε τὰ μᾶλλον ὑπέροχα ἔργα, ἐπιφανῆ θὰ κατεῖχε θέσιν, ἂν ᾔτο πλήρης, ἡ Νέα Ἀτλαντὶς τοῦ Βάκωνος, τοῦ πρώτου μεταρρυθμιστοῦ τῆς νέας φιλοσοφίας καὶ ἀρχιγραμματέως ἐπίσης τῆς ἀγγλικῆς πολιτείας, ποιηθεῖσα κατὰ τὸ πρότυπον τοῦ πλατωνικοῦ διαλόγου Κριτίου. Ἀδύνατον νὰ διατυπωθῇ πλῆρες τὸ πνεῦμα καὶ τὸ διάγραμμα τοῦ συγγράμματος τοῦ μεγάλου φιλοσόφου καὶ πολιτευτοῦ· ἀλλ' ἐκ τοῦ πνεύματος τοῦ συγγραφέως δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν, ὅτι τὸ ἔργον περατούμενον ἤκιστα θὰ ᾔτο πολιτικὸν μόνον φαντασιοκόπημα, ὄνειρον φρενὸς σχολαζούσης. Ἐν τοῖς ἀποσπάσμασιν αὐτοῦ καταδηλοῦται ἡ ἐπιβολὴ τῆς συλ-

λήψεως· εἶνε ἡ ἐκδήλωσις τῆς τεραστίας πάλης τοῦ πνεύματος, ἀγωνιζομένου κατὰ τῆς φύσεως, ἧς θαλερὰ προϊόντα εἶνε ὁ πολιτισμὸς καὶ ἡ ἱστορία. Ἡ Νέα Ἀτλαντὶς εἶνε ἡ μυθευομένη ἐκείνη χώρα ἐν τῷ Κριτίκῳ, ἡ ἐπὶ τῶν προϊστορικῶν ἔτι χρόνων κατὰβυθισθεῖσα, καὶ περὶ ἧς τασαῦτα ἀκολούθως ἐθρυλλήθησαν ὑπ' ἀρχαίων τε καὶ νεωτέρων.

ὑποτίθεται ὅτι ἐν τῷ πολιτικῷ τούτῳ σκιαγραφήματι ὁ συγγραφεὺς ἐσκόπει νὰ ὑποτυπώτῃ πλήρες σχέδιον κοινωνικῆς καὶ πολιτικῆς ὀργανώσεως, ἔμμεσον κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἐπίκρισιν τῶν πολιτικῶν εἰδώλων τῆς Οὐτοπίας· δυστυχῶς πλὴν ἐλάχιστα ὑπάρχουσι τεμάχια τοῦ ἔργου τούτου τοῦ Βάκωνος, πρῶτιστον δὲ πάντων ἡ περιγραφή τῶν ἐπιστημονικῶν καθιδρυμάτων τῆς πολυθρυλλήτου νήσου, ἐκ τῆς ἀποδιδομένης εἰς τὰ ὁποῖα σημασίας ἐξάγεται, ὅτι πρὸς τὴν κραταίωσιν τῆς ἠθικῆς καὶ κοινωνικῆς τάξεως ὁ Βάκων ἐφρόνει, ὅτι ἡ αὐστηρὰ πνευματικὴ ἀνατροφή τῶν ἀρχόντων ὄφελε νὰ ἦνε τὸ πρῶτιστον ἐχέγγυον εὐημερούσης καὶ ἀσφαλοῦς πολιτικῆς κοινωνίας.

Ἡ Οὐτοπία τοῦ Μώρου, ἡ Ἡλιούπολις τοῦ Καμπκνέλλα, ἡ Νέα Ἀτλαντὶς τοῦ Βάκωνος δὲν εἶνε τὰ μόνα ἐξευρημένα πολιτικὰ πλάσματα τῶν χρόνων ἐκείνων. Πληθὺς ἐτέρων τοιούτων, κατὰ μεταρρυθμιστικὸν ζῆλον πεπονημένων, παρηκαλούθησε τὰ ἀνωτέρω ἔργα· αὐτοσχέδια πολιτειακὰ συστήματα ἀγνώστων χωρῶν, ἐν τῇ χώρᾳ τῆς φαντασίας μόνον κειμένων, προστείνοντο εἰς ἀπλοῖκούς ἀναγνώστας ὡς πανάκεια κατὰ πάσης κοινωνικῆς καὶ πολιτικῆς νόσου, καὶ ὡς ὑπόδειγμα εὐδαιμόνου βίου. Οὕτως ἐδημοσιεύθησαν τὰ ἀκόλουθα συγγράμματα, ὧν οὐδὲν διακρίνεται ἐπὶ πρωτοτυπία, ἅπαντα δ' εἶνε ἀλλήλων ἀπομιμήσεις.

Εἰς θεολόγος, Ἰωάννης Βαλεντῖνος Ἀνδρέας, ἀποπειρᾶται νὰ ἐπεξεργασθῇ καὶ νὰ συμπληρώσῃ τὴν Ἡλιούπολιν δι' ἔργου, ὃ,περ καλεῖ *Reipublicae christianopolitanae descriptio*, καὶ τὸ ὁποῖον δὲν εἶνε εὐτυχέστερον τοῦ προτύπου του. Ὁ Ἄγγλος Ἰάκωβος Χάρριγκτων γράφει τὴν *Oceana*, ἐλπίζων νὰ πείσῃ τὸν ἀγγλικὸν λαὸν καὶ τὸν προστάτην Κρόμβελλον εἰς τὴν παρὰδοχὴν ἀντιπροσωπικῆς δημοκρατίας μετὰ αἰρετῶν ὑπαλλήλων, βραχείαν ἐχόντων διάρκειαν. Ἄλλος, Vairasse, γράφει *Histoire des Sevaramibes*, συνηγορῶν ὑπὲρ τῆς κοινοκτησίας καὶ τῆς κοιναγαμίας· ὁ Μορέλλης τὴν Βασιλειάδα, εὐφυὲς σατυρικὸν ἔργον, ἀποδοθέν παρὰ τινῶν εἰς τὸν Διδερότον, ὁ Daniel de Foy *Essay of projects* ὁ Χάλλ τὸν ἀρχαῖον κόσμον (*Mundus alter*), ὁ Φενελὼν τὴν *Salente* καὶ τὴν περιήγησιν αὐτοῦ εἰς τὴν νήσον τῶν ἡδονῶν, ὁ Retif de la Bretonne τὴν ἀνακάλυψιν τῆς Αὐστραλίας. Οὐχ ἥττον δὲ μεταξὺ τῶν φανταστικῶν τούτων πολιτικῶν συλλήψεων πρέπει νὰ καταταχθῇ καὶ τὸ πολυθρύλλητον σχέδιον περὶ αἰωνίας εἰρήνης τοῦ ἀββᾶ Σαιμπιέρρου.

Ἀλλὰ τὰ πολιτικὰ ταῦτα καὶ κοινωνικὰ εἰδῶλα δὲν ἦσαν ἐπίνοιαί

ἀπράγμονος διανοίας, ἐν τῇ μονώσει τοῦ σπουδαστηρίου ζητούσης νὰ δημιουργήσῃ νέον κόσμον, μὴ ὑφιστάμενον ἐν τῇ πραγματικότητι. Εἶνε ἡ πιστὴ ἐκδήλωσις καὶ ἀπήχησις τῶν κοινωνικῶν καὶ πολιτικῶν ἰδεῶν τῶν χρόνων ἐκείνων, ρεμβασμοὶ ἐπαναστατικοῦ πνεύματος, λανθάνοντος ἔτι κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον ἐν τῇ ἀρχομένη ἀναπτύξει τῆς εὐρωπαϊκῆς ἐλευθερίας. Αἱ δὲ ἀνατρεπτικαὶ αὗται καὶ κοινωνιστικαὶ τάσεις ἐξεδηλοῦντο οὐ μόνον ἐν φανταστικοῖς ποιήμασι καὶ φιλοσοφήμασιν, ἀλλ' ἐνίοτε καὶ ἐγένετο ἀπόπειρα πραγματώσεως αὐτῶν ἐν τῇ πολιτικῇ κοινωνίᾳ. Πλέον ἢ ἅπαξ ὁ κρότος τοῦ πυροβόλου καὶ ἡ κραυγὴ τῆς μάχης ἐτάραξαν τὴν σαλευαμένην συνείδησιν τῆς ἐξεγειρομένης κοινωνίας· πλέον ἢ ἅπαξ ὁ χωρικός ἐν τῇ μετημβρινῇ Γαλλίᾳ, ἐν τῇ παραρρηνίῳ Γερμανίᾳ καὶ ἀλλαχοῦ λαμβάνει τὸ ὄπλον ἀνὰ χεῖρας, ἵνα ἐγκαινίσῃ νέαν πραγματῶν τάξιν, κατὰ τὰ φανταστικὰ εἰδῶλα, ἅτινα ὑπεδείκνυον αὐτῷ κοινωνιστικοὶ ψευδοπροφῆται καὶ ἀπόστολοι· οὕτως ἡ *Jacquerie* ἐν Γαλλίᾳ, ὁ πόλεμος τῶν χωρικῶν (*Bauernkrieg*) ἐν Γερμανίᾳ ὑπῆρξαν ἐκδηλώσεις τῆς αὐτῆς ἐκείνης κοινωνικῆς ζυμώσεως, ἧτις ἀρξαμένη ἀπὸ τοῦ δεκάτου ἕκτου αἰῶνος, διὰ ποικίλων φάσεων καὶ περιπετειῶν κατέληξεν εἰς τὴν γαλλικὴν ἐπανάστασιν καὶ εἰς τὴν ἐξακολουθοῦσαν κοινωνικὴν ἀνησυχίαν, ἧς τὰ φαινόμενα καθ' ἐκάστην διατυποῦνται ποικίλως ἐν ταῖς πλείσταις τῶν χωρῶν τῆς συγχρόνου Εὐρώπης.

Ἡ ἱστορία δημιουργεῖται διὰ τῆς πάλης καὶ τῶν ἀντιθέσεων καὶ εἶνε διαρκῆς ἀγὼν μεταξὺ τοῦ καθεστῶτος συμφέροντος καὶ τῆς ἐξελισσομένης ἰδέας· πᾶν τὸ τελούμενον, ἔστω καὶ παρὰ λόγον κατὰ τὸ φαινόμενον, ἔχει τὸν ἱστορικὸν αὐτοῦ λόγον. Ἡ ἐποχὴ, καθ' ἣν ἤκμαζον καὶ ἀνεπτύσσοντο αἱ τοιαῦται θεωρίαι, εἴτε ἐν τοῖς φανταστικοῖς εἰδώλοις τῶν περὶ Μῶρον καὶ Καμπανέλλαν, εἴτε ἐν ταῖς κοινωνικαῖς καὶ θρησκευτικαῖς αἱρέσεσι τῶν περὶ τὸν Μύνστερ καὶ τοὺς λοιποὺς ψευδοπροφήτας τῆς Ἀναγεννήσεως καὶ τῆς Μεταρρυθμίσεως, ἦτο ἐποχὴ μεταβάσεως ἀπὸ τοῦ μέσου αἰῶνος εἰς τὸν νεώτερον κόσμον· ἡ ἀνθρωπότης ἐπόθει, ἀλλ' οἱ πόθοι αὐτῆς ἦσαν ἀόριστοι, συγκεχυμένοι· οὕτω καὶ κατὰ τὴν σύγχρονον ἐποχὴν, τὴν μετὰ τὴν γαλλικὴν ἐπανάστασιν, βλέπομεν ἀνάλογον πνεῦμα, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον πεπλανημένον, ἀλλὰ ζητοῦν μεταρρυθμίσεις, καὶ διὰ ποικίλων φανταστικῶν σχεδίων τεῖνον νὰ διατυπώσῃ τὸν τελευταῖον λόγον τῆς προόδου. Δυστυχῶς τὰ πλεῖστα τῶν κοινωνικῶν καὶ πολιτικῶν τούτων εἰδῶλων δὲν εἶνε πάντοτε τὰ ὀρθά· πλημμελῆς σύλληψις τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς κοινωνίας ἄγει ἀναντιρρήτως εἰς ἐσφαλμένα συμπεράσματα. Ἐν τοῖς ἰδεολογικοῖς τούτοις συστήμασιν ὁ ἀνθρώπος λαμβάνεται *in abstracto*, ὡς ἀπόλυτον ὄν, ἐλεύθερος τόπου καὶ χρόνου, ξένος πρὸς τὴν ἱστορικὴν πρόοδον τῶν κοινωνιῶν, ἃς φρονοῦσιν οἱ αὐτοσχέδιοι μεταρρυθμισταί, ὅτι δύνανται νὰ διοργανώσωσι καὶ νὰ βελτιώ-

σωσι διὰ τῆς πρώτης πολιτικῆς ἐμπνεύσεως, ἣν ἤθελον παραγάγει ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν νευρικῆς κατστάσεως, παριστώσης ὡς πραγματικότητα τὰ παθολογικὰ φαντασιοκοπήματα, *aigri somnia*, ἐξημμένου ἐγκεφάλου. Ὁ κόσμος οὗτος δὲν εἶνε βεβηκώς ὁ κάλλιστος τῶν ὑπαρχόντων, κατὰ τὸν αἰσιόδοξον δι᾽ ἰσχυρισμὸν τοῦ Λεϊβνιτίου, δὲν δύναται νὰ δημιουργηθῇ τοιοῦτος ἀπολύτως, ὑφίσταται δ' ἀναγκαίως τὴν ἐπίδρασιν τῆς ἱστορίας, ἥτις εἶνε ἡ ἐξ ἀτελοῦς ἠθικῆς καὶ φυσικῆς καταστάσεως ἐπὶ τελειότεραν ἐξέλιξις τῶν κοινωνιῶν καὶ τῶν ἀτόμων· οὕτως ἡ ἰδέα ἀπολύτως ἀγαθοῦ κοινωνικοῦ καὶ πολιτικοῦ βίου, ὃν ὀνειροπολεῖ ἐκ διαλειμμάτων, κατὰ διαφόρους ἐποχὰς τῆς ἱστορίας, ἡ μεταρρυθμιστικὴ μοῦσα τῶν ὀπτασιαστῶν καὶ τῶν ἰδεολόγων, μὴ λαμβάνουσα ὑπ' ὄψει τὴν κατάστασιν τῆς κοινωνίας καὶ τὴν εὐχέρειαν τῆς πραγματοποιήσεως αὐθαιρέτων ὀνειροπολημάτων, εἶναι αἰετοτε χίμαιρα, ποιητικὸν εἰδύλλιον μᾶλλον, ἢ κοινωνικὴ καὶ ἱστορικὴ πραγματικότητα. Ἐντεῦθεν ἡ ἀποτυχία ἀπάντων τούτων τῶν πολιτικῶν δημιουργημάτων ὑπερνευρικῆς φαντασίας, ἀπὸ τῆς *Πολιτείας* τοῦ Πλάτωνος μέχρι τῆς *Ἰκαρίας* τοῦ Καμπέτου, ὡς ἀντίδοτον κατὰ τῶν ὁποίων ἐγράφησαν τοσοῦτον εὐστόχως αἱ ἀκόλουθοι τοῦ Ροβέρτου von Mohl ὑποθήκαι: Ἄς συλλάβῃ ἀπαξ τὸ θέμα εὐφυῆς τις συγγραφεὺς ἀπὸ τῆς ὀρθῆς αὐτοῦ ἀπόψεως· ἄς ἀντιθέσῃ μετ' ὀξείας γραφίδος εἰς τὰ δεινὰ καὶ τὰς ἐλλείψεις τῆς κοινωνικῆς καὶ πολιτικῆς καταστάσεως τὴν περιγραφὴν βελτίονος λογικῆς καταστάσεως· ἐπὶ παραδείγματι, εἰς τὴν πλεονεξίαν ἡμῶν ἰσχυρὸν κοινωνικὸν αἴσθημα, εἰς τὴν δυσάρεστον ἡμῶν φιλολοιδορίαν σοβαρὰν καὶ θετικὴν ἐνέργειαν, καὶ εἰς τοὺς πολλαχῶς ἀκαταλήπτους ἔτι πολιτικοὺς ἡμῶν θεσμοὺς ἔντιμα καὶ σώφρονα βουλευόμενα. Πρὸ παντός, ἄς λάβῃ ὑπ' ὄψει τὸν κληρὸν τῶν πενεστέρων καὶ ἀτυχῶν τάξεων, ἀναζητῶν νὰ προαγάγῃ ἐκτελέσιμον καὶ κρείττονα ὀργανισμὸν τῆς ἐργασίας· ἄς ἀποδείξῃ, ὅτι λαός τις δὲν ἔχει ἀνάγκην νὰ ἐγκαταλίπῃ τὴν ἐθνικότητα καὶ τὴν προσωπικότητα τῶν πολιτῶν τοῦ πρὸς ἐξαγορὰν τῆς πραγματικῆς εὐημερίας τοῦ πλήθους, ἀλλ' ὅτι ὑπάρχει διαλλαγή καὶ συμφιλίωσις μεταξὺ τῶν ἀνωτάτων καὶ κατωτάτων τάξεων τῆς κοινωνίας· ἀντὶ δὲ ἀδυνάτου κοινωνιστικῆς βαρβαρότητος, ἄς ὑποδείξῃ κατάστασιν, χρήσιμον τοῖς ἀνθρώποις καὶ ἀνεκτὴν. Τότε, καὶ δύναται τις τολμηρῶς νὰ τὸ προείπῃ, ἡ Οὐτοπία αὐτοῦ καὶ θὰ ἐπικροτηθῇ καὶ θὰ ἐπιδράσῃ, αὐτὸς δὲ θέλει ἐξαναγκάσει τὴν ἐπιστήμην νὰ καταλέξῃ τὸ ἔργον τοῦ μετὰ τῶν θησαυρῶν τῆς ¹υ.

¹ Geschichte und Literatur der Staatswissenschaften. I. 214.

ΒΙΒΛΙΟΝ ΤΕΤΑΡΤΟΝ

ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΙΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΠΡΩΤΟΝ

ΟΥΓΩΝ ΓΡΟΤΙΟΣ ΚΑΙ Η ΣΧΟΛΗ ΑΥΤΟΥ

Ἡ Μεταρρύθμισις εἶνε ἡ πρώτη ἐκδήλωσις τοῦ πνεύματος τῆς ἐπαναστάσεως, τοῦ ἐπὶ τοσοῦτους αἰῶνας ἀντιτιθεμένου καὶ παλαίοντος κατὰ τοῦ καθολικισμοῦ, ἡ ἀνακήρυξις τῆς ἐλευθέρου ἀρχῆς κατὰ τῆς παραδόσεως καὶ τοῦ κύρου, ὃ ἀντιπροσωπεύει ἡ καθολικὴ ἐκκλησία. Αὕτη ἐδίδασκε τὴν ἀπόλυτον ἐνότητα ἐν τῷ κόσμῳ, συνεπῶς πᾶσα ἀρχὴ, ἀντιτιθεμένη εἰς τὴν ἐνότητα ταύτην, ἐκηρύσσετο αἵρεσις καὶ κατεδιώκετο ἀμειλίκτως. Κατ' αὐστηρὰν συνέπειαν τοῦ χριστιανικοῦ δόγματος, πᾶσα ἀρχὴ ὄφειλε νὰ ἀπορρέῃ ἀπὸ τῆς ἐκκλησίας, ἔξω δ' αὐτῆς ἦτο ἡ ἄρνησις, ἡ ἐπανάστασις, τὸ χάος, ἡ ἀνατροπὴ τοῦ καθεστῶτος· ἐντεῦθεν οἱ διωγμοὶ κατὰ παντὸς μὴ ἀνομολογοῦντος τὰ δόγματα τῆς ἐκκλησίας καὶ δυστρόποῦντος ν' ἀναγνωρίσῃ ὑπέρτατον ἀρχηγὸν ἐκεῖνον, ὅστις ἠξίου ὅτι κρατεῖ τὴν κλεῖδα τῶν μυστηρίων πάσης γνώσεως καὶ πάσης σοφίας, καὶ ἐν ᾧ ἐκορυφοῦτο ἡ ἐνότης τοῦ χριστιανικοῦ κόσμου.

Τίνα τὰ αἷτια τῆς Μεταρρυθμίσεως ; Ὁ Βολταῖρος, παρ' ᾧ πολλάκις προσωπικαὶ ἀντιπάθειαι ἐσκότισαν τὴν κρίσιν, μετὰ σαρκασμοῦ χαρακτηρίζει τὴν μεταρρύθμισιν ἄως ἀσήμικτον συμφέρον μοναχῶν, φθονουμένων ἐπὶ τῇ πωλήσει τῶν συγχωροχαρτίων. Ἄν ἄπας ὁ Βορρᾶς, λέγει, ἀπεχωρίσθη τῆς Ρώμης, σημαίνει ὅτι ἐπωλεῖτο ἀντὶ πλείστου ἢ ἀπὸ τοῦ καθαρτηρίου ἀπελευθέρωσις εἰς ψυχὰς, ὧν τὰ σώματα εἶχον τότε ἐλάχιστον ἀργύριον.¹) Δὲν ἐξετάζω τοὺς λόγους τῆς ἀντιπαθείας ταύτης τοῦ Βολταίρου. Ὁ Ἀριστοτέλης, ὅστις ἦτο διορατικώτερος τοῦ ποιητοῦ τῆς Ἐρρικιάδος, ἐνόησε δὲ κρεῖττον τὴν ἱστορίαν, μεθ' ὅλους τοὺς εἴκοσιν αἰῶνας, τοὺς διαχωρίζοντας τὰ δύο ταῦτα ἐγκυκλοπαιδικώτατα πνεύματα, ἐρμηνεύων τὸ φαινόμενον τῶν Ἐπαναστάσεων ἐν τοῖς Πολιτικοῖς, ὁρίζει αὐτὰς ὡς γινομένας οὐ περὶ μικρῶν, ἀλλ' ἐκ μικρῶν. Οὕτω καὶ ἡ Μεταρρύθμισις ἔσχε μὲν φαινομενικὴν ἀφορμὴν τὴν ἀπληστίαν τῶν παπῶν, πω-

¹ Essai sur les moeurs ch. 127.

λούντων συγχωροχάρτια ἀντὶ τιμῆματος εἰς τοὺς χωρικοὺς τῆς Γερμανίας, ἀλλὰ πράγματι ἦτο ἡ ἰσχυροτάτη ἐκδήλωσις τῆς ποικίλης ἐκείνης καὶ μακρᾶς πάλης, τῆς ἀπὸ αἰῶνων ὑφισταμένης ἐν τῇ συγκρούσει μεταξὺ ἐκκλησίας καὶ πολιτείας, πνευματικοῦ καὶ κοσμικοῦ ξίφους, παραδόσεως καὶ ἐλευθερίας, κύρους καὶ ἐρεύνης, καὶ ἥς ἡ ὑψίστη παράστασις εἶνε ἡ ἐποποιία τῆς θείας κωμωδίας, ἐν ἣ συγκρούσει πρῶτοι ἠγωνίσθησαν οἱ μεταρρυθμισταὶ καὶ καλλιτέχναι τῆς Ἀναγεννήσεως.

Ἡ ἀρχουσα ιδέα ἐν τῷ Φαύστῳ εἶνε ἡ ἀρχὴ τῆς Μεταρρυθμίσεως. Ὁ Φαῦστος εἶνε ἡ ρῆξις τοῦ νέου πνεύματος πρὸς τὸ ἀρχαῖον, ἡ ἀπελευθέρωσις αὐτοῦ ἀπὸ τῶν τύπων, ἡ ἀποθέωσις τῆς ἐρεύνης, τῆς σκέψεως καὶ τῆς ἀμφιβολίας· εἶνε ἡ συμβολικὴ ἐποποιία τῶν νεωτέρων χρόνων. Ἡ σοφία τῶν βιβλίων εἶνε νεκρά, καὶ μόνον εἶνε θαλερὸν τὸ δένδρον τῆς ζωῆς, λέγει ὁ ἀποστάτης σοφός· καὶ ἡ Μεταρρύθμισις μετὰ τοῦ Φαύστου κλείει τὰς δέλτους τῶν παραδόσεων, ζητοῦσα τὴν ἀληθῆ ζωὴν ἐν τῷ ἐτόμῳ καὶ τῇ κοινωνίᾳ, ἀντὶ τῆς ἀποκαλύψεως ἀναγνωρίζουσα τὸν λόγον ὡς δημιουργικὴν ἀρχὴν τῆς ἱστορίας, τὴν δὲ σκέψιν τοῦ ἀνθρώπου ἀνωτέραν πάσης παραδόσεως καὶ πάσης αὐθεντείας.

Τί ἐσκόπει ἡ Μεταρρύθμισις; ἦτο ἐθνικὴ ἐπανάστασις τῆς Γερμανίας κατὰ τοῦ παπισμοῦ, ἡ συνέχεια τῶν παλαιῶν ἀγώνων τῶν Γουέλφων καὶ Γιβελίνων, τοῦ πάπα καὶ τοῦ αὐτοκράτορος, ἥτις οὐχὶ ἀπαξ ἐξεδηλώθη κατὰ τὸν μέσον αἰῶνα ἐν ταῖς σχέσεσι τῆς παπικῆς ἑδρας πρὸς τὸ ἅγιον γερμανικὸν κράτος; Ἡ διαμαρτύρησις οὐδένα ἔφερεν ἀτομικὸν ἐθνικὸν χαρακτηριστικόν· ἡ χριστιανικὴ ἐνότης, ἀντιπροσωπευομένη διὰ τοῦ καθολικισμοῦ, ἦτο λίαν ἰσχυρὰ ἔτι ἐν τῇ συνειδήσει τῶν λαῶν τῆς Εὐρώπης, ὁ δὲ Λουθήρος, ὅταν ἀπὸ τῶν πυλῶν ἐκκλησίας τινὸς τῆς Βιττεμβέργης ἐσχίζε τὰς βούλλας Λέοντος τοῦ δεκάτου, καὶ ἀπήγγελλε τὰς περιωνύμους αὐτοῦ θέσεις, δὲν ἐλάλει μόνον ἐξ ὀνόματος τοῦ γερμανικοῦ λαοῦ, οὐδ' ἡ πολιτικὴ σημασία ἦτο ἀμφίβολος κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους, ἀλλ' ἐξ ὀνόματος τῆς ἐξεγερθείσης χριστιανικῆς συνειδήσεως· ἐντεῦθεν ἡ φωνὴ τοῦ μοναχοῦ τοῦ Eisleben εὔρεν ἀπήχησιν καθ' ὅλην τὴν χριστιανικὴν Εὐρώπην, θεωρηθεῖσα ἀπὸ τῆς πρώτης ἐπὶ τῆς σκηνῆς ἐμφανείας τοῦ Λουθήρου ὡς εὐρωπαϊκὸν γεγονός, ἥκιστα δ' ὡς μεμονωμένη διαμαρτύρησις τοῦ γερμανικοῦ ἔθνους κατὰ τῆς ρωμαϊκῆς ἑδρας. Κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Λουθήρου ὑπῆρχεν ἐν Εὐρώπῃ μείζων ἐνότης καὶ ἀλληλεγγύη μεταξὺ λαῶν καὶ ἡγεμόνων, καὶ ἰδίως μεταξὺ τῶν ἐξεχουσῶν τάξεων τῆς κοινωνίας, συνδεομένων διὰ τῆς λατινικῆς γλώσσης καὶ τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας, παρ' ὅση ἐπικρατεῖ σήμερον· ἐντεῦθεν ἡ Μεταρρύθμισις κατενοήθη ἀπὸ τῆς πρώτης αὐτῆς ἐκρήξεως ὑπὸ τῶν πλείστων λαῶν, ὑφισταμένων ἤδη ἐν αὐταῖς πρὸ πολλοῦ τῶν σπερμάτων τῆς ζυμώσεως, πολλακίς διατρανωθέντων διὰ τῶν πρὸ τοῦ Λουθήρου μεταρρυθμιστῶν, ἤδη δὲ ζωηρότερον διὰ τῆς ἡχη-

ρὰς φωνῆς τοῦ μοναχοῦ τῆς Γερμανίας. Ἐρρίκος ὁ ὄγδοος τῆς Ἀγγλίας ἦλθεν εἰς ἀνταπόκρισιν καὶ εἰς θεολογικὰς συζητήσεις πρὸς τὸν Λούθηρον, ὡσαύτως δὲ καὶ ἐξ ἄλλων χωρῶν τῆς εὐρωπαϊκῆς ἡπείρου συνέδραμον ἢ ἀντέστησαν εἰς τὸ ἔργον αὐτοῦ, χωρὶς διακρίσεως φυλῆς ἢ ἐθνικότητος. Τὸ σπέρμα τῆς Μεταρρυθμίσεως εἶχε καταρριφθῆ ἤδη ἀπὸ καιροῦ πανταχοῦ τῆς Εὐρώπης· ἀλλ' οὐδεμία ἄλλη χώρα παρεῖχε προσφύτερον πρὸς βλάστησιν ἔδαφος, ὅσον ἡ Γερμανία. Οὐδεὶς λαὸς κέκτηται ἰσχυρότερον τὸ ἐνστικτον τῆς ἀτομικότητος ἀπὸ τὸν Γερμανικόν· ἡ δὲ Μεταρρύθμισις σκοπὸν προὔτιθετο κατ' ἐξοχὴν τὴν διαμαρτύρησιν τοῦ ἀτόμου κατὰ τῆς παραδόσεως, τὴν ἐξέγερσιν τῆς ἐλευθέρως συνειδήσεως κατὰ τοῦ κύρους. Ἡ Γερμανία, ἣτις ἐν προηγουμένοις χρόνοις διὰ τοῦ τιμαριωτισμοῦ πρώτη ἔρριψε τὰ σπέρματα τῆς διαλύσεως εἰς τὴν βεβιασμένην πολιτικὴν ἐνότητα, τὴν ὑπὸ τοῦ Καρολομάγνου ἐγκαινισθεῖσαν, ἤδη διὰ τῆς Μεταρρυθμίσεως προσβάλλει καὶ πάλιν τὴν καθολικὴν ἐνότητα, παραπλανηθεῖσαν εἰς τὰ ἔσχατα, καὶ ζητοῦσαν ν' ἀπορροφήσῃ ἐν ἑαυτῇ τὰ πάντα. Οὕτως ἡ Μεταρρύθμισις, ἀποτυχοῦσα ἐν Ἰταλίᾳ ἐπὶ τῆς πυρᾶς τοῦ ἐκ Βρεσκίας Ἀρνόλδου, ἐν Γαλλίᾳ διὰ τῆς καταστροφῆς τῶν Albigeois, πυρποληθεῖσα ἐν Βοημίᾳ ἐπὶ τῆς πυρᾶς τοῦ Οὐσσίου, κωλυθεῖσα ν' ἀναπνεύσῃ ἐν Ἰσπανίᾳ ὑπὸ τῶν ἱερεξετασθηρίων, προβαίνει μετὰ βιαίας ὁρμῆς ἐν Γερμανίᾳ· καὶ ἤδη προσβάλλουσα τὴν ἀπόλυτον καθολικὴν ἐνότητα, διέσπα τὰ δεσμὰ τῆς παραδόσεως, ἣτις ἀντιπροσωπεύει τὴν δουλείαν, καὶ ἀπηλευθέρου τὸ πνεῦμα. Ἡ ἐνότης αὕτη ἡ καθολικὴ ὑπέθαλπε τὴν ἀκίνησίαν καὶ ἐκώλυε τὴν ἐκδήλωσιν τῆς ἀτομικότητος, ἐν τῇ ἐννοίᾳ τῆς ὁποίας ἐγκυμονεῖται ἡ ζωὴ τῆς κοινωνίας· ἐντεῦθεν διασπασθείσης τῆς καθολικῆς ἐνότητος, ἐξ ἧς διέτρεχε κίνδυνον ἱστορικῆς ἀποκρυσταλλώσεως ἡ Εὐρώπη, ἀναπτύσσεται μετὰ τῆς προσωπικῆς ἀτομικότητος καὶ ἡ ἀρχὴ τῆς ἐθνικῆς ἀτομικότητος, εἰς ἣν ὀφείλομεν ν' ἀποδώσωμεν τὴν κίνησιν τῆς νεωτέρας ἱστορίας.

Ἡ Μεταρρύθμισις ἀπέβλεπε κατ' ἐξοχὴν εἰς τὴν θρησκευτικὴν συνείδησιν· ἦτο ἡ ἐκδήλωσις τοῦ θρησκευτικοῦ πνεύματος τῶν χρόνων ἐκείνων, διεκδικοῦντος τὸ δικαίωμα αὐτοῦ κατὰ τῆς παπικῆς παμβασιλείας. Ὅσον δ' ἀφορᾷ εἰς τὴν πολιτικὴν συνείδησιν καὶ ἐλευθερίαν, αὕτη ἤκιστα διεξεδήλωσεν ἐκπεφασμένην συμπάθειαν. Οἱ πλεῖστοι τῶν Μεταρρυθμιστῶν, καὶ κατ' ἐξοχὴν ὁ Λούθηρος, ἦσαν κατειλημμένοι ὑπὸ τοῦ χριστιανικοῦ πνευματισμοῦ ἐπίσης, ὅσον καὶ οἱ καθολικοὶ, ἐζήτουν δὲ μόνον νὰ κλονίσωσι τὸ ἀπόλυτον κύρος τοῦ πάπα καὶ τὸ ἀλάθητον τῆς ἐκκλησίας. Ὁ Λούθηρος, ζητῶν τὴν ὑποστήριξιν τῆς κοσμικῆς ἐξουσίας ἐν τοῖς ὑπὲρ τῆς μεταρρυθμίσεως ἀγῶσιν αὐτοῦ, καὶ συμμορφούμενος πρὸς τὸ πνεῦμα τῶν καιρῶν, ἀποφαίνεται ὑπὲρ τῆς μοναρχικῆς ἐξουσίας· καὶ ἤδη πολεμεῖ τὴν περὶ τοὺς χρόνους ἐκείνους ἐκραγεῖσαν κοινωνιστικὴν ἐξέγερ-

σιν τῶν χωρικῶν τῆς παραρρηνίου Γερμανίας, ὑποστηρίζων τὸ ἀπόλυτον κῦρος τῆς πολιτείας· διὰ τὸ ἀνεκτικὸν κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον πνεῦμα τοῦ μεταφραστοῦ τῆς Βίβλου, ἡ πολιτεία εἶνε κατωτέρα τις τάξις, ἀπορρέουσα οὐχὶ ἀπὸ τῆς χριστιανικῆς πίστεως, ἀλλ' ἐκ τῶν ἀναγκῶν καὶ τῆς ἀσθενείας τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως· εἶνε ἀναπόφευκτον σωφρονιστικὸν καθεστῶς, πρὸς εἰρήνην τῆς κοινωνίας· ἡ κυβέρνησις τῆς πολιτείας δὲν βασίζεται ἐπὶ τῆς χριστιανικῆς χάριτος, ὁ δὲ κόσμος, κακιῶν πλήρης, πρέπει νὰ διέπνηται ὑπὸ τῆς βίας καὶ, διὰ νὰ μεταχειρισθῶ τὴν ἐνεργητικὴν αὐτοῦ γλῶσσαν, ὁ λαὸς ὁμοιάζει πρὸς τὸν ὄνον, δυνάμενος νὰ ὀδηγηθῆ μόνον διὰ τῆς βίας· καὶ ἐντεῦθεν ὁ θεός, ὅστις καλῶς ἐγίνωσκε τοῦτο, ἔδωκεν εἰς τοὺς ἡγεμόνας οὐχὶ οὐρανὸν ἀλώπεκος, ἀλλὰ ζίφος, καὶ τοῦτο τὸ ζίφος πρέπει νὰ ἦνε αἰετοτε αἰμοσταγές.

Οὕτως ὁ Λούθηρος καὶ ἡ Μεταρρύθμισις δὲν τολμῶσιν ἔτι νὰ ἐξέλθωσι τῆς θεοκρατικῆς πολιτείας. Ἐπιτιθέμενος κατὰ τῶν χωρικῶν τῆς παραρρηνίου Γερμανίας, κατὰ τῶν ἀναβαπτιστῶν τοῦ *Münster* ὁ πυρώδης ἀνὴρ, ἀποστέλλει κατ' αὐτῶν τὸ ἀνάθεμα καὶ τὴν καταδίκην διὰ τῶν ἀκολούθων λόγων: «Τὰ ἱερά βιβλία ἐπιβάλλουσιν ἀπόλυτον ὑποταγὴν εἰς τὴν ἐξουσίαν, διατάσσουσι τὴν ὑπομονὴν εἰς τὰς ὕβρεις, ἀπαγορεύουσι δὲ νὰ ζητηθῆ τις τὸ δίκαιόν του ἐν τῷ δικαστηρίῳ. Ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς δὲν ἠθέλησεν, ἵνα οἱ μαθηταί του τὸν ὑπερασπισθῶσιν, ὑποκύψας εἰς τὴν ἀδικωτάτην τῶν ἀποφάσεων· ἐκ τούτου δ' ὑπέδειξεν ἡμῖν, ὅτι τὸ πάσχειν εἶνε τὸ δίκαιον τῶν χριστιανῶν. Ὁ σταυρός! ὁ σταυρός! τοιοῦτον τοῦ χριστιανοῦ τὸ δίκαιον· ὁ θέλων νὰ ἦνε χριστιανός, πρέπει νὰ ὑποφέρῃ· εἶνε μάστιγος ἐπὶ τῆς γῆς, καὶ διὰ τοῦτο ἄς ἐπιτρέπη νὰ κλέπτηται, νὰ τυραννηθῆται, νὰ φονεύηται». Τοιαύτη ἡ πολιτικὴ θεωρία τοῦ Λουθήρου, θεοκρατικὴ ἔτι, ἀρνούμενη πᾶσαν πολιτικὴν ἐλευθερίαν. Ματαίᾳ ἐν τούτοις ἡ διαμαρτύρησις αὐτοῦ κατὰ τῆς ἐπαναστάσεως τῶν χωρικῶν. Ἡ ἀρχὴ τῆς ἐπαναστάσεως, ἦν μετὰ τοσοῦτου κατεπολέμει ζήλου, ἀπέρρεεν ἀπ' αὐτοῦ τοῦ πνεύματος τῆς θρησκευτικῆς διαμαρτυρήσεως· κηρύττων ὁ Λούθηρος τὴν ἐλευθερίαν τοῦ ἐσωτερικοῦ ἀνθρώπου ἐνώπιον τῆς ἐκκλησίας, ἀσυνειδήτως ἐπεξέτεινεν αὐτὴν καὶ ἐνώπιον τῆς πολιτείας. Οὕτως ἡ διαμαρτύρησις ἔμελλε νὰ μεταβῆ ἀπὸ τοῦ πνευματικοῦ εἰς τὸν πολιτικὸν κόσμον, ἀπὸ τῆς θρησκευτικῆς μεταρρυθμίσεως εἰς τὴν πολιτικὴν ἐλευθερίαν, εἰς τὴν ἐπανάστασιν.

Ἐπὶ τὸ πνεῦμα τοῦτο ἀρχεταὶ δημιουργουμένη ἡ νέα ἱστορία. Ἡ πάλῃ μεταξὺ πολιτικῆς καὶ ἐκκλησιαστικῆς ἐξουσίας, μεταξὺ αὐτοκράτορος καὶ πάπα, κατέρχεται ἀπὸ τῶν κυβερνήσεων, ἀναστατοῦσα τὴν δημοσίαν συνείδησιν τῶν λαῶν καὶ τῶν ἀτόμων. Μετ' ὀλίγον ἐκρήγνυται ὁ τριακοντα-

¹ Der Bauerschaft Bescheerung und Begehren in XII Artikel verfasst (T. XIX, 256).

ετής πόλεμος, φοβερά εκδήλωσις τοῦ μίσους καὶ τῆς διακίρσεως, τῆς ἀπὸ πολλοῦ ὑφισταμένης μεταξὺ τῶν δύο ἐχθίστων δυνάμεων τοῦ μεσοῦ αἰῶνος, ἐν τῇ προόδῳ τῶν ἰδεῶν καὶ τοῦ αἰῶνος ἀντιπροσωπευομένων ἤδη ὑπὸ ἄλλην μορφήν ἐν τῇ πάλῃ τῆς ἐλευθερίας τῆς συνειδήσεως καὶ τῆς αὐθεντείας. Ἄλλ' ὁ πόλεμος κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους ἦτο σειρὰ φρικαλεοτήτων· τὸ δίκαιον τῆς ἀνθρωπότητος ἔπαυε πρὸ τοῦ δικαίου τοῦ πολέμου, πᾶν δὲ κακούργημα ἦτο ἐπιτετραμμένον. Ὑπὸ τοιαύτας περιστάσεις ἐξεγείρεται ἀνὴρ, μέγα κεκτημένος κῦρος ἐν τῇ εὐρωπαϊκῇ ἐπιστήμῃ, ὅστις στιγματίζων τὰ ἐγκλήματα, τὰ ἐν ὀνόματι τοῦ δικαίου τοῦ πολέμου τελούμενα ὑπὸ τῶν συγχρόνων του, ἀνακηρύττει τὴν ἀληθῆ ἀρχὴν καὶ σημασίαν αὐτοῦ, καὶ πράγματι ἀποκαλύπτει νέους ὀρίζοντας εἰς τὴν ἐπιστήμην τοῦ δικαίου, ἧτις ἀναλαμβάνει ἤδη τὸ ὑπέρτατον αὐτῆς κῦρος, δι' αὐστηρᾶς διαλεκτικῆς καὶ μετ' ἐπιστημονικῆς ἀκριβείας ἀναπτύσσουσα τὸ δίκαιον ὡς τὸν πρῶτιστον τῶν παραγόντων καὶ τὴν θεμελιώδη ἀρχὴν τῆς κοινωνίας.

Ὁ ἀνὴρ οὗτος ἦτο ὁ Οὔγων Γρότιος (Hugo de Groot), εἰς τῶν πρῶτων λογίων τῆς ἐποχῆς του, διακεκριμένος πολιτικὸς ἀνὴρ ἐν Ὀλλανδίᾳ, ὅστις διὰ τῆς ἐν ἔτει 1607 δημοσιευθείσης μονογραφίας αὐτοῦ περὶ τῆς ἐλευθερίας τῆς θαλάσσης (*mare liberum*) μεγίστην ἐκτέθησε ὑπόληψιν ἐν Εὐρώπῃ. Καθ' ἣν δὲ στιγμὴν ὁ τριακονταετής πόλεμος ἐμαίνετο ἐν ὅλῃ αὐτοῦ τῇ βίᾳ, ὁ Γρότιος, ἐν Παρισίοις τότε ὡς πρόσφυξ διαμένων, δημοσιεύει τὸ περιώνυμον αὐτοῦ σύγγραμμ. περὶ τοῦ *in eirēnē καὶ in bello iure belli* (*de jure belli ac pacis*), ἀπὸ τῆς ἐμφανίσεως τοῦ ὁποίου ἀρχεται ἀληθῶς νέα περίοδος ἐν τῇ ἐπιστήμῃ, ὑπὸ τὰς γενναίας ἀρχάς, ἃς κατὰ πρῶτον ἀνέγραψεν ἡ Μεταρρύθμισις.

Τὸ δίκαιον ἐλογίζετο τότε κατὰ τὰ συμφέροντα τοῦ ἰσχυροτέρου, ἐκλείπον πρὸ τῆς βίας. «Ἐβλεπον, λέγει ὁ Γρότιος, σύμπαντα τὸν χριστιανικὸν κόσμον, ἐπιλαμβανόμενον τοῦ πολέμου μετ' εὐχερείας, ἐξ ἧς ἤθελον ἐρυθριάσει καὶ οἱ βάρβαροι· πολέμους ἀρξαμένους ὑπὸ τὰς μάλλον εὐκόλους προφάσεις, γινομένους χωρὶς οὐδεὶς νόμος, εἴτε θεῖος, εἴτε ἀνθρωπίνος, νὰ λαμβάνηται ὑπ' ὄψει, ὡσεὶ ἀπλῆ τις πολεμικὴ διακήρυξις ἐπέτρεπεν ἅπαντα τὰ ἐγκλήματα»· καὶ μετ' ὀλίγον προσθέτει τὰς ἀκολουθούσους σκέψεις, ἀξίας τοῦ εὐγενεστάτου φιλοσόφου: «Ἄς σιγῶσι λοιπὸν οἱ νόμοι ἐν μέσῳ τῶν πολέμων, ἀλλὰ μόνον οἱ εἰς τὴν εἰρήνην ἀνήκοντες νόμοι, οἱ νόμοι τοῦ ἀστικού βίου καὶ τῶν δικαστηρίων, οὐχὶ δὲ οἱ αἰώνιοι πάσης ἐποχῆς νόμοι, οἱ ὑπὸ τῆς φύσεως ἐπιβεβλημένοι, οἵτινες τίθενται πρὸς ἐφαρμογὴν, τῇ συγκαταθέσει τῶν ἐθνῶν, κατὰ τὸν ἀρχαῖον ρωμαϊκὸν τύπον, ἐν ἱερῷ καὶ ἀγνῷ πολέμῳ, *puro pio que duello*».

Ὁλίγιστα συγγράμματα ἐξετιμήθησαν ὑπὸ τῶν συγχρόνων ἐπὶ τοσοῦ-

1 De jure belli ac pacis. Prolegomena § 26, 28.

ταν, ὅσον τὸ σύγγραμμά τοῦτο τοῦ Γρότιου· ἔκτοτε ἀρχεται καὶ ἡ ὀνομασία τῆς ἐπιστήμης φυσικὸν δίκαιον· καὶ μετ' ὀλίγον, λαμβάνοντος πέρας τοῦ τριακονταετοῦς πολέμου, τίθενται αἱ βάσεις τοῦ διεθνοῦς κώδικος ἐν τῇ εὐρωπαϊκῇ ἱστορίᾳ διὰ τῆς περιωνύμου εἰρήνης τῆς Βεστφαλίας· τότε κατὰ πρῶτον ἴσως ἀναγνωρίζεται ἐπισήμως τὸ δίκαιον, οὐχὶ ὡς ἡ ἐκδήλωσις τῆς βουλήσεως τοῦ ἰσχυροτέρου, ἀλλ' ὡς ἀνωτέρα ἠθικὴ ἀρχή, διέπυσα τὸν κοινωνικὸν διάκοσμον. Τὸ φυσικὸν δίκαιον μετὰ τοῦ διεθνοῦς ἀποτελοῦσι μετ' ὀλίγον αὐτοτελεῖς ἔδρας ἐν τοῖς ἀκμάζουσιν ἤδη γερμανικοῖς πανεπιστημίοις, ἕξοχος δὲ καθίσταται ἡ ἐπίδρασις τῆς νέας ἐπιστήμης ἐπὶ τῆς συνειδήσεως τῶν χρόνων ἐκείνων, εἰσδυουσῶν τῶν ἀρχῶν αὐτῆς εἰς τὸ πνεῦμα τῶν νέων νομοθεσιῶν καὶ διαπνευσῶν τὸ δίκαιον εἰς τὰς διεθνεῖς σχέσεις τῶν εὐρωπαϊκῶν κυβερνήσεων.

Τί ἐστὶ δίκαιον; Πρὶν ἢ διατυπώσῃ τὸ κύριον τῆς πραγματείας αὐτοῦ θέμα ὁ Γρότιος, τὰ ἐν πολέμῳ νόμιμα, εἰσέρχεται εἰς τὴν ἔρευναν τῆς ἀρχῆς καὶ τῆς φύσεως τοῦ δικαίου· καταλείπων τὰς τέως ἐν τῇ χριστιανικῇ κοινωνίᾳ καὶ ἐπιστήμῃ ἰσχυρούσας θεωρίας, καθ' ἃς δίκαιον εἶνε ὅτε μὲν ἠθικὴ ἰδιότης, δυνάμει τῆς ὁποίας πρόσωπόν τι δύναται νὰ ἔχη ἢ νὰ πράξῃ τι μετὰ δικαίου, ὅτε δὲ ὅτι δίκαιον εἶνε τὸ νόμιμον, τουτέστι κανὼν τῆς ἠθικῆς πράξεως, σχέσιν ἔχούσης πρὸς τὸ δίκαιον, ὁ Γρότιος ἐπανέρχεται εἰς τὴν παλαιὰν διαίρεσιν καὶ ὀνοματοθεσίαν τοῦ Ἀριστοτέλους, ποιοῦντος διάκρισιν μεταξὺ φύσει καὶ θέσει δικαίου. Οὕτω φυσικὸν δίκαιον εἶνε «τὸ ἐπίταγμα τοῦ λόγου, δεικνύον ὅτι ὑπάρχει ἐν τινι πράξει ἠθικὴ τις φαυλότης ἢ ἠθικὴ ἀνάγκη, ὡς ἐκ τῆς συμφωνίας αὐτῆς ἢ μὴ μετὰ τῆς λογικῆς φύσεως, ἕνεκα τοῦ ὁποίου ὁ θεὸς, ὡς ὁ δημιουργὸς τῆς φύσεως, διέταξεν ἢ ἀπηγόρευσε τοιαύτην πράξιν».

Ὁ Ἀριστοτέλης ὠνόμασε τὸν ἄνθρωπον ζῶον πολιτικόν· ὁ Γρότιος εὐρύνει τὸν ὄρισμόν τοῦτον, ἀποκαλῶν τὸν ἄνθρωπον κοινωνικὸν ὄν (hominini proprium sociale). Ὑπάρχει ἐν τῇ φύσει τοῦ ἀνθρώπου ἰδίαις τις ἐσωτερικῇ ὀρμῇ πρὸς κοινωνικὸν βίον (appetitus societatis), διακρίνουσα αὐτὸν ἀπὸ πάντων τῶν ἄλλων πλασμάτων, αὕτη δὲ ἡ ὑπὸ τοῦ ἀνθρωπίνου λόγου πρὸς κοινωνίαν τάσις εἶνε ἡ πηγὴ τοῦ ἰδίως ὀνομαζομένου δικαίου, ἀφ' οὗ σχηματίζεται ἕτερος τις, ὁ ἐξῆς: Ἄπειδὴ ὁ ἄνθρωπος, ὑπὲρ πάντα τὰ λοιπὰ ζῶα, ἔχει οὐ μόνον κοινωνικὰς τάσεις, ἀλλὰ καὶ τὴν κρίσιν πρὸς ὄρισμόν τοῦ εὐαρέστου καὶ τοῦ ἐπιβλαβοῦς, ἐπίσης δὲ οὐ μόνον τοῦ συγχρόνου, ἀλλὰ καὶ τοῦ μέλλοντος, καὶ τὰ πρὸς τοῦτο μέσα· τούτου ἕνεκα προσήκει τῇ ἀνθρωπίνῃ φύσει νὰ ἀκολουθῇ ἐκείνο, ὅπερ κατὰ τὸ μέτρον τῆς ἀνθρωπίνης σκέψεως νομίζει ὀρθόν, νὰ μὴ ἐπισπᾶται δὲ εἴτε διὰ τοῦ φόβου εἴτε διὰ τῆς ἐπαγωγῆς συγχρόνου τέρψεως, εἴτε ὑπὸ ἐμπαθῶν διεγέρσεων. Πᾶν δὲ τὸ ἀντιτιθέμενον τοῖς ἐπιτάγμασι

¹ De jure belli I. I, § 10.

τούτοις εἶνε ἀντίθετον πρὸς τὸ φυσικὸν δίκαιον, τουτέστι τὸ ἀνθρώπινον.

Οὕτω τὸ δίκαιον ἀπορρέει ἀπὸ τῆς λογικῆς τοῦ ἀνθρώπου φύσεως καὶ ἀπὸ τῆς κοινωνικότητος αὐτοῦ. Λοιπὸν πηγὴ αὐτοῦ εἶνε αὐτὸς ὁ ἄνθρωπος· τὸ δὲ δίκαιον θὰ ὑφίσταται ἐν πάσῃ περιστάσει, εἴτε ἐὰν δὲν ὑπῆρχε θεὸς, εἴτε ἐὰν δὲν ἀνεμίγνυτο εἰς τὰς ἀνθρωπίνας ὑποθέσεις, ὥστε καὶ αὐτὸς ὁ ἄθεος θὰ εἶχε τὴν ιδέαν τοῦ δικαίου. Ὄντος τοῦ ἀνθρώπου ἐνός, εἶνε ἐπίσης καὶ τὸ δίκαιον ἐνιαῖον· ἐὰν δὲ παραλλάσσει κατὰ τοὺς χρόνους καὶ τὰς περιστάσεις, ἡ μεταβολὴ αὕτη εἶνε φαινομενικὴ μόνον, οὐχὶ δὲ πραγματικὴ· «διότι ἀληθῶς δὲν εἶνε τὸ φυσικὸν δίκαιον τὸ ἀλλοιούμενον, ἀλλὰ τὸ ἀντικείμενον, περὶ οὗ ὀρίζει, καὶ τὸ ὅποιον ὑπόκειται εἰς τὴν μεταβολήν».

Ἐκτὸς τῶν ἀνωτέρω ὑποδειχθεισῶν δικιρέσεων τοῦ δικαίου, ὑπάρχει καὶ ἕτερα διαίρεσις, *jus voluntarium*, ἔχον τὴν ἀρχὴν αὐτοῦ ἐν τῇ ἀνθρωπίνῃ βουλήσει· τὸ τοιοῦτον δίκαιον εἶνε διττόν: ἀνθρώπινον ἢ θεῖον δίκαιον. Καὶ τὸ μὲν ἀνθρώπινον δίκαιον εἶνε εἴτε ἀστικόν, εἴτε ἔχει εὐρύτερον ἢ στενωτέρον κύρος· τὸ δὲ ἀστικόν ἀπορρέει ἀπὸ τῆς ἀστικῆς ἀρχῆς, τουτέστι τῆς ἐν τῇ πολιτείᾳ προϊσταμένης. Δίκαιον δὲ ἐν στενωτέρᾳ ἐννοίᾳ εἶνε πᾶν τὸ μὴ ἀπορρέον ἀπὸ τινος ἀστικῆς ἀρχῆς, εἰ καὶ ἐξαρτᾶται ἀπ' αὐτῆς, εἶνε δὲ διάφορον καὶ περιλαμβάνει τὰς ἐντολάς τοῦ πατρὸς, τοῦ κυρίου καὶ τῶν ταιούτων. Ἀλλὰ τὸ εὐρύτερον κύρος ἔχον δίκαιον εἶνε τὸ διεθνές, ἔχον τὴν ἰσχὺν αὐτοῦ ἀπὸ τῆς βουλήσεως πάντων ἢ πολλῶν λαῶν· «πολλῶν», διότι ἐκτὸς τοῦ φυσικοῦ δικαίου, μόλις εἶνε δυνατὸν νὰ εὑρεθῇ καὶ ἕτερον δίκαιον, καὶ μάλιστα δηθεὶ διεθνές, παρ' ἅπασιν τοῖς λαοῖς ἀπολαῦσον κύρους· πολλῶ δὲ μᾶλλον δύναται παρὰ τινι λαῷ νὰ ὑπάρχη τι ἀνήκον εἰς τὸ διεθνές δίκαιον, ὅ, περ δὲν ὑπάρχει παρὰ τῷ ἄλλῳ». Τοῦτο εἶνε τὸ *voluntarium*, ἀνθρώπινον δίκαιον· τὸ δὲ θεῖον δίκαιον ἔχει τὴν ἀρχὴν ἐν τῇ θεῖᾳ βουλήσει· τούτου δ' ἕνεκα διακρίνεται ἀπὸ τοῦ φυσικοῦ, ὅ, περ καὶ θεῖον δύναται νὰ ὀνομασθῇ ἐπίσης, εἶνε δὲ δεδομένον εἴτε εἰς τὸ ὅλον ἀνθρώπινον γένος, εἴτε εἰς ἕνα μόνον λαόν. Εἰς τὸ ἀνθρώπινον γένος τρεῖς ἔδωκεν ὁ θεὸς δίκαιον: πρῶτον, κατὰ τὴν δημιουργίαν τοῦ ἀνθρώπου· δεύτερον, κατὰ τὴν ἀποκατάστασιν τοῦ ἀνθρώπινου γένους μετὰ τὸν κατακλυσμὸν, καὶ τελευταῖον κατὰ τὴν διὰ τοῦ Χριστοῦ ἀπολύτρωσιν. Ταῦτα δὲ τὰ τρία δίκαια συνδέουσι προφανῶς ἅπαντας τοὺς ἀνθρώπους¹.

Ἐκ τῆς ὁρμῆς τοῦ ἀνθρώπου πρὸς κοινωνικὸν βίον ἀρχεται ἤδη ἀναπτυσσομένη ἡ πολυθρύλλητος θεωρία τῆς κοινωνικῆς συνθήκης, ἐξ ἧς δημιουργεῖται καὶ ἡ πολιτεία κατὰ τὴν αὐθαίρετον τῶν ἀνθρώπων βούλησιν. Ὁ Γρότιος δὲν ἀναπτύσσει τὴν θεωρίαν ταύτην μετὰ τὸσαύτης σαφηνείας καὶ ἀκριβείας, ὅσον οἱ διάδοχοί του· ἀλλ' ἀναντιρρήτως εἰς αὐτὸν

¹ De J. B. I, I § 10. ² De J. B. I, I § 15.